

ŽMOGAUS AKTYVUMAS KAIP PSICHOLOGINĖ PROBLEMA

V. RADŽVILAS

„Žmogaus aktyvumas“ filosofinėje ir psichologinėje literatūroje – viena iš dažniausiai vartojamų sąvokų. Deja, bent kiek griežtesnio jos apibrėžimo iki šiol nėra. Todėl belieka šią sąvoką išbraukti iš psichologijos žodyno arba ją patikslinti. Straipsnio tikslas yra bendrais bruožais supažindinti skaitytoją su panašių bandymų istorija, kuri akivaizdžiai rodo, kad šiuolaikinėje buržuazinėje psichologijoje metafizinės galvosenos tradicija tebėra gajė. Antra vertus, žmogaus aktyvumo pripažinimas yra svarbus metodologinis tarybinės psichologijos principas, kuris retkarčiais nėra pilnai realizuojamas konkrečiuose tyrinėjimuose. Straipsnyje į tai irgi kreipiamas dėmesys.

Psichologinėje literatūroje „aktyvumu“ vadinami įvairiausio lygio psichiniai procesai ir reiškiniai, nuo sensorinių iki asmenybinių. Iš pirmo žvilgsnio aktyvumo prasmė atrodo akivaizdi, tačiau įsigilinus paaiškėja, kad taip nėra. Pavyzdžiui, L. Božovič (5, p. 421) nuomone, aktyvi asmenybė yra ta, kuri sąmoningai kelia sau tikslus ir juos realizuoja. N. Bernšteinas (4, p. 25) aktyvumą tapatina su visybinės sistemos funkcionavimo kryptingumu, o V. Asejevas (4, p. 27) – su veikla, kurioje išsprendžiamas prieštaravimas tarp „nepageidaujamos dabarties“ ir „trokštamos ateities“. Be abejo, tarp žmogaus veiklos ir aktyvumo ryšys yra, bet juos tapatinti nėra pagrindo. Kalbėdami apie žmogaus aktyvumą, turime galvoje pirmiausia tai, kad žmogaus veiksmus kontroliuoja sąmonė. D. Uznadzės psichologinės teorijos pagrindas yra nuostata, kurią jis aiškina esant kryptinga visų lygių psichinių reiškinių – nuo perceptinių iki asmenybinių – dispozicija. Tačiau ši

teorija taip pat nepaaiškina, koks ryšys tarp nuostatos ir psichikos aktyvumo. Ar šie du terminai yra lygiareikšmiai, ar pati nuostata yra psichikos aktyvumo rezultatas? Atsakyti į šį klausimą iš tiesų nelengva. Pateiktų aktyvumo sampratų įvairovė liudija, kad šis terminas išreiškia realų turinį. Kaip matyti, šia sąvoka aiškinama psichinių procesų integracija ir jų funkcionavimo kryptingumas. Psichologijos mokslas negalėjo be jos (tiesa, dažnai kitaip vadinamos) išsiversti nuo pat savo atsiradimo.

Tai būdinga net toms psichologijos kryptims, kurios rėmėsi atomistine-asociacine metodologija. Ryškus pavyzdys yra eksperimentinės psichologijos pradininko V. Vunto įvestas transcendentinės apercepcijos terminas. Apercepcija, jo nuomone, yra imanentinė žmogaus sielos savybė, kuria remdamasis jis grindžia psichikos elementų vienybę. Geštaltpsichologijos indėlis į percepcinio vaizdo formavimosi dėsningumų tyrimus ypač svarbus. Ir šiuo atveju tyrinėjimo prielaida yra a priori postuluojamas percepcinės subjekto veiklos aktyvumas. Bet geštaltpsichologija, kaip ir V. Vuntas, neatsako į klausimą, kas aktyvumą lemia. Dėl tos priežasties „aktyvumo“ sąvoka ilgainiui įgijo tam tikrą „metafizikinį“ atspalvį ir liko neapibrėžta, nors iki šiol psichologinėje literatūroje plačiai vartojama. Jos prasmė paprastai priklauso nuo konteksto.

Žmogaus aktyvumo problema buvo keliami visais laikais. Dar daugiau – dėl nesėkmingų mėginimų ją išspręsti pati psichologija suskilo į empirinę – aprašomąją ir spekuliatyvinę – humanistinę. Abiejų krypčių skirtumai išryškėja tada, kai mėginama atskleisti žmogaus elgesį ir jo psichikos bei asmenybės vystymąsi lemiančius faktorius. Paprastai yra skiriamos trys tokių faktorių grupės: biologinės žmogaus ypatybės, jo aplinka ir psichologinis individo „aš“ kaip pirmųjų dviejų faktorių sąveikos produktas. Koks yra šios sąveikos mechanizmas ir žmogaus „aš“ specifika? Neatsakius į šį klausimą, žmogaus elgesį galima aiškinti tik iš socialinio arba biologinio determi-

nizmo pozicijų, t. y. - psichologinį subjekto tapatumą „ištirpdyti“ biologinėse arba socialinėse struktūrose. Reikia realiai pagrįsti visų trijų Žmogaus komponentų - biologinio, psichologinio ir socialinio - vienovę, parodyti, kaip jie pereina vienas į kitą. Iki šiol tebėra paplitę mechanistiniai šių faktorių sąveikos aiškinimo modeliai, ir psichologija, spręsdama Žmogaus aktyvumo problemą, susiduria su dideliais sunkumais. A. Leontjevo teigimu, „psichologijos žinių sistema, suskilusi į humanitarinę ir gamtamokslinę, aprašomąją ir aiškinamąją, atskleidžia toje sistemoje vis naujus ir naujus plyšius, kuriuose, atrodo, dingsta pats psichologijos dalykas“ (8, p. 3). Psichikos reiškiniai aiškinami arba spekuliatyviai, arba suvedami į išorinius elgesio faktus. Klasikinis pastarosios pozicijos pavyzdys yra bihevizizmas. Jo aiškinimu, Žmogaus elgesys gali būti aprašytas formule $R = f(S, O)$, kur R - išorinio elgesio reakcijos, S - žmogų veikiantys dirgikliai ir O - organizmo faktoriai. Bihevizizmo pradininkai Dž. Votsonas, E. Torndaikas Žmogaus elgesį taapatino su reakcijų į išorinius dirgiklius visuma. Elgsenos stereotipai yra ne kas kita, kaip adaptaciniu požiūriu tikslingiausi reakcijų kompleksai. Tai - griežto mechanistinio determinizmo požiūris, neaiškinantis paties asmens aktyvumo. Vėlesnieji bihevizistai, pavyzdžiui, K. Halas, įveddami vidinius Žmogaus elgesio determinantus, stengėsi sušvelninti šią kraštutinę poziciją. Tačiau, išorine empirine metodologija besiremianti bihevizistinė psichologija nepajėgi giliau tyrinėti šių vidinių determinantų turinio, o giluminiai, aktyvūs psichiniai procesai lieka netirti.

Kitaip šią problemą sprendžia vadinamoji humanistinė psichologija, ypač jos kryptis - psichanalizė. Ji ne vien konstatuoja empirinius faktus, bet ir, remdamasi savo koncepcijomis, siekia juos įprasminti. Psichoanalizės pradininko Z. Froido asmenybės teorijos pagrindą sudaro specifinis Žmogaus psichikos supratimas. Iš pradžių Z. Froidas psichiką laikė tik viena iš Žmogaus charakteristikų, bet vėliau ji jam tapo visos žmonių pa-

saulio įvairovės aiškinimo principu. Z. Froido požiūriu, psichika yra giluminių sąmonės troškimų visuma, kurią jis vadina id. Ji yra bioenerginis individo aktyvumo šaltinis. Id veiklos principas yra malonumo-nemalonumo programa, kurios realizavimas sukelia žmogaus ir aplinkos konfliktą. Jo padarinys yra psichikos diferenciacija. Psichikoje atsiranda ypatinga racionali sfera - ego, reprezentuojanti išorinį pasaulį. Tarp ego ir id vyksta nuolatinė kova, per kurią ego siekia išstumti į sąmonę asocialius individo troškimus. Kadangi ego nepajėgia atlikti šios pagrindinės savo funkcijos, tai atsiranda dar viena psichikos sfera - superego, arba idealusis „aš“. Jis sublimuoja id troškimus ir tarpininkauja tarp jo ir ego. Taip ego tampa priklausomas nuo kitų dviejų psichikos sferų. Z. Froido žodžiais tariant, žmogaus „aš“ jaučiasi ne visai gerai, jis aptinka savo galybės ribas savo namuose - sieloje" (9, p. 196).

Taigi psichoanalizės pradininko koncepcija yra deterministinė, o kai kas ją apibūdina netgi kaip fatalistinę: „[...] Froido psichikos modelyje galima išvelgti slaptą tragizmą. Žmogus, remdamasis silpnu ego, paskirtu psichikos valdytoju, ko gero, tik dėl jo trapumo, kovoja su siautėjančiomis id ir superego jėgomis; ginklas, kurį ego naudoja toje kovoje (gynybiniai mechanizmai) yra išdavikiškas, nukreiptas prieš jį patį. Nėra kur pabėgti iš tos kovos, pajungtos geležiniams determinizmo dėsniams. Z. Froido teorijos tragizmas yra jos fatalizmas" (9, p. 86). Z. Froido koncepcijos trūkumas yra jos spekuliatyvumas, nes apie psichinę energiją galima kalbėti tik teoriškai, - grynu pavidalu ji nematoma ir atsiskleidžia tik per žmogaus elgesį, t. y. simboliškai. Psichika yra gamtinės kilmės, bet jos prasmė - socialinė. Psichoanalizė ir siekia atskleisti šią prasmę ir tuo pagrįsti žmogaus aktyvumą, linijinį jo elgesio determinizmą pakeisdama vertikaliuoju. Determinizmo, būdingo tik žmogui, atskleidimas yra neabejotinas Z. Froido nuopelnas psichologijai. Z. Froido nuomone, žmogaus elgesio prasmę išaiškinti galima remiantis dviem prielaidomis: 1) kiekvienas veiks-

mas gali būti suprastas ne iš ankstesniojo, o iš giluminės psichikos struktūros; 2) šios struktūros yra vienintelis žmonių tikrovės supratimo šaltinis. Tačiau jam nepavyko įrodyti, kad giluminiai psichikos procesai yra paskutinis, į nieką nebesuvedamas individo aktyvumo pagrindas. Žmogaus esmė vis dėlto lieka nepažinta. Neatsitiktinai Z. Froidui priekaištaujama, kad jis iškreipė tradicinę simbolio prasmę, faktiškai jį laikydamas tiesiogine giluminių psichikos procesų išraiška (1, p. 35). Žmogaus elgesio dinamiką jis aiškino libido energijos persiliejimu į įvairius objektus, bet pačios šios energijos prigimtis tebėra neaiški. Veiksmai yra tik jos simboliai, kuriuos psichanalizė gali aprašyti, bet ne paaiškinti. Psichinė energija dėl savo neapibrėžtumo įgyja substancines charakteristikas ir tampa determinuojančia žmogaus elgesį jėga. Tokių pačių trūkumų turėjo ir kitos tarpusavyje konkuruojančios psichoanalitinės teorijos. Pavyzdžiui, A. Adlerio manymu, žmogaus aktyvumas priklauso nuo „valios valdyti“, o K. G. Jungas jo ieško individo savirealizacijos poreikyje. Psichoanalitinės teorijos konstatuoja, kad žmogaus aktyvumo šaltinis yra nuolatinis siekimas įveikti antagonizmą tarp individo ir socialinės determinacijos sistemų, bet nenurodo to antagonizmo priežasčių. Dar vienas netiesioginis užslėpto šių koncepcijų determinizmo įrodymas yra tai, kad jose žmogaus aktyvumas dažniausiai reiškiasi (tiesa, ne visada) tik kaip gynybinės-kompensacinės reakcijos.

Skirtingai nuo užsienio psichologijos, tarybinė psichologija šią problemą sprendžia remdamasi vientisa marksistine materialistine-dialektine metodologija. Asmenybė suprantama kur kas plačiau; ji visuomeninė, o ne tik psichologinė kategorija. Socialinė aplinka, kurianti prielaidas daiktinei žmogaus veiklai, yra pagrindinis žmogaus psichikos ir asmenybės vystymosi šaltinis. Kartu tarybinė psichologija kruopščiai tiria ir tas psichinio vystymosi varomąsias jėgas, kurios yra pačiame žmoguje. Šį svarbų momentą ypač pabrėžia A. Leontjevas. Jis nurodo, kad veiklos metu sąmonė

praturtėja nauju pažinimo turiniu, jos viduje vyksta hierarchizuotos poreikių ir vertybių struktūros formavimosi procesas, kurio rezultatas yra žmogaus asmenybė. A. Leontjevas sąmonę ir visus psichikos procesus traktuoja asmenybiniu aspektu, juos analizuodamas atskleidžia šiuos procesus nulemiančius motyvus. Kartu jo teorija ne visai paaiškina, kaip veiklos turinys atrenkamas ir internalizuojamas subjekto sąmonėje. Psichikos vystymasis ne individo veiklos projektavimo „į vidų“ rezultatas, bet aktyvi šių dviejų faktorių sąveika, kurios vidinis mechanizmas neišaiškintas. Paties A. Leontjevo požiūriu, jo pateikiami asmenybės parametrai dar neduoda diferencinės-psichologinės jos tipologijos, jie, „ne daugiau kaip skeletinė schema, kurią dar reikia užpildyti gyvu konkrečiu istoriniu turiniu“ (8, p. 225). Be to, kaip teisingai pastebi L. Božovič, perdėtas žmogaus psichinio gyvenimo intelektualinimas trukdo pilnai atskleisti sąmonės, kaip specifinio žmogaus aktyvumo šaltinio, vaidmenį (5, p. 70). S. Rubinšteinas šį asmenybės teorijos trūkumą mėgino įveikti, pabrėždamas psichinių procesų efektyvumą, lemiantį individo emocinį bei valinį santykį su aplinka. Tuo remdamasis, jis teigia, kad išorinė aplinka determinuoja psichinį gyvenimą, veikdama individą per vidines jo sąlygas. Asmenybė yra tų vidinių sąlygų visuma, nuo jos priklauso žmogaus santykio su pasauliu pobūdis. Tačiau S. Rubinšteinas asmenybę aiškina labai plačiai, neišskiria konkrečių psichologinių jos charakteristikų, nuo kurių priklauso žmogaus aktyvumas. Taigi ir šiuo atveju sąmonės vystymasis pasirodo besąs skirtingo lygio faktorių mechaninės sąveikos produktas, išmokimo, „įvaldymo“ rezultatas. Šį trūkumą nurodo L. Božovič. Ji teigia, kad „mūsų psichologijos moksle yra tendencija aiškinti psichiką tik kaip visuomeninės sąmonės formų ir tų psichinės veiklos formų, kurios kristalizavosi istorinio vystymosi procese, žmogaus darbo ir kultūros produktuose „įvaldymo“ rezultata. Tuo požiūriu psichikos vystymasis yra ypatinga išmokimo forma. Kažkodėl mūsų psichologijoje buvo pripažinta ir tirta sub-

jekto sąveika su pasauliu tik vienu - „įsisavinimo“ - požiūriu, kita jo pusė - psichinės veiklos kristalizacija tuose pačiuose jos produktuose, kurie vėliau tampa individualios psichologijos formavimosi šaltiniu, liko neliesta. O juk be to neįmanoma suprasti ne tik Žmogaus psichikos istorinio vystymosi, bet ir psichikos vystymosi ontogenezės [...] Tarybinėje psichologijoje nebuvo pakankamai sukonkretintas marksizmo teiginys, kad Žmogaus psichika vystosi ne tiek, kiek subjektas įvaldo, o kiek jis keičia tikrovę“ (5, p. 141). Kokiu būdu psichika tampa ta tikrove, kuri daro įtaką ir subjektyviems, ir objektyviems procesams, garantuoja santykinį Žmogaus pastovumą ir nepriklausomumą nuo tiesioginio aplinkos poveikio, padaro jį savo pasaulio kūrėju? Norint atsakyti į šį klausimą, psichiką ir asmenybės vystymąsi reikia suprasti kaip tam tikrą savideterminacinį procesą. Žinoma, tai nereiškia, kad psichika traktuojama kaip nuo tikrovės nepriklausomas epifenomenas, kad neigiamas aplinkos, kaip svarbaus jos vystymosi faktoriaus, vaidmuo.

Pastaruoju metu tarybinėje psichologijoje psichikos aktyvumo klausimai pradėti nagrinėti sisteminiu požiūriu. Vis labiau įsigali nuomonė, kad Žmogus yra sudėtingiausia ir plastiškiausia, nuolat kintanti sistema. Psichologija praturtėjo tokiomis sąvokomis, kaip lygiai, hierarchija, struktūra, organizacija ir kt. Kai sprendžiamas klausimas, kaip psichika iš žemesnių lygių vystosi į aukštesnius, jos aktyvumo problema atsiskleidžia nauju aspektu. Determinacinį psichikos vystymosi supratimą papildė mintis, kad tai yra ir funkcinis vystymasis: psichikoje atsiranda kokybiškai naujų elementų, sudarančių tolesnio vystymosi pagrindą. Šią idėją savo darbuose gvildena A. Zaporožecas, V. Asejevas, J. Ponomariovas ir kiti autoriai. Pavyzdžiui, V. Asejevo struktūrinės psichikos vystymosi koncepcijos požiūriu priešasties-padarinio ryšiai yra tik šį vystymąsi realizuojantys mechanizmai. Jis skiria du vystymąsi determinuojančių faktorių lygius - dispozicinį ir realizuojantįjį (4, p. 15). Į sudėtingą psichikos determinacijos struk-

tūrą įjungiamos ir dvi dialektiškai priešingos jos tendencijos - pastovumo išlaikymas ir kitimas. V. Asejevas, G. Tomé ir kiti autoriai mano, kad homeostazės ir vystymosi principai visiškai sudeginami. Tuo remdamasis, A. Brušlinskis aiškina, kad vystymosi procesas yra aktyvus ir kūrybiškas; jo eigoje vidinės žmogaus sąlygos, susidurdamos su išorine tikrove, progresyviai persitvarko (4, p. 16). Be to, sprendžiant šią problemą, reikia atsižvelgti į tai, kad pati psichika yra platesnių sistemų komponentas. Žmogaus psichologinė organizacija, atsiradusi antropogenezės eigoje, turi daug bendrų mechanizmų, kurie padeda individui sėkmingai įsijungti į bet kokias istorines visuomenės egzistavimo formas. Kai kurių psichologų nuomone, išorinės sąlygos kiekvieną kartą padeda realizuoti tik daliai potencinių psichologinių žmogaus galimybių (6, p. 24). Kokios yra šios galimybės? Į tai kol kas vienareikšmio atsakymo nėra. Dažnai jų pagrindo ieškoma specifiniuose žmogaus poreikiuose. Pavyzdžiui, L. Božovič nuomone, tai - bendravimo ir pažinimo poreikiai (5, p. 428), kuriais remdamasis žmogus įsijungia į veiklą ir vystosi psichiškai. Tyrinėjimai šioje srityje, be abejonės, yra perspektyvūs, nors dar sunku pasakyti, ar tai vieninteliai tokie „socializuoti“ poreikiai, lemiantys psichikos ir sąmonės aktyvumą.

Taigi žmogaus aktyvumo problema psichologijoje yra ne kas kita, kaip jo determinavimo problema. Galima tikėtis, kad ją išsprendus bus įveikta mokslo darbuose pasitaikanti poliarizacija tarp Homo Sapiens ir Homo Socius, t. y. - žmogaus biologinės ir socialinės prigimties priešingumas. Tai svarbu ne tik psichologiniu, bet ir filosofiniu bei metodologiniu požiūriu. J. Varenica pastebi, kad „psichologijoje vis labiau įsitvirtina mintis, jog žmogaus esmės išraiška yra individualaus ego ekspansija“ (3, p. 50). Yra du žmogaus būties determinantai - genetinis-evoliucinis ir socialinis, „klasikinė fenotipo kategorija yra ne tik biologinė, bet ir specifinė „aš“ kategorija“ (3, p. 51). Mokslinėje literatūroje keliami hipotezė, kad gimdamas

Žmogus atsineša genetinę informaciją, kuri yra socialinė savo kilme ir lemia ne vien biologines organizmo ypatybes. Ar ji bus sukonkretinta ir taps realiu faktu, daug priklauso nuo to, ką duos tolesni psichologiniai tyrinėjimai.

Išvados

Aktyvumas yra fundamentali žmogaus psichikos ypatybė. Pateikti jo išsamų apibrėžimą reikšty atsakyti į amžiną žmogaus esmės klausimą. Šios problemos sudėtingumas neretai gimdo kraštutinius jos sprendimo variantus. Tarybinei psichologijai yra nepriimtina nei pozityvistinė savo esme tendencija apeiti šią problemą, nei greitas ir vienpusiškas jos „išsprendimas“ spekuliatyviu būdu. „Gryno“ aktyvumo paieškos negali būti sėkmingos, nes jis reiškiasi tik begalinėje įvairovėje žmogaus veiklos sričių ir visada yra sudaiktinamas jo darbo ir kultūros produktuose. Kaip ir kiti mokslai, psichologija gali tirti šį veiklos procesą savo metodais, o žmogaus psichikos aktyvumo pripažinimas atlieka tuose tyrinėjimuose metodologinio principo vaidmenį.

Vilniaus valstybinis
V. Kapsuko universitetas
Psichologijos katedra

Įteikta 1980 m.
gruodžio mėn.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. Binnet E. A. Ce que Jung a vraiment dit. - Verviers, 1973.
2. Kępincki A. Podstawowe zagadnienie wspanczesnej psychiatrii. - Warszawa, 1976.
3. Wareńica J. Prczynek do problematu ontycznych determinant czlowieka. - Studia filozoficzne, 1979, No 12.
4. Анцыферова Л. И. Методологические проблемы психологии развития. - В кн.: Принципы развития в психологии. М., 1978.
5. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. - М., 1968.
6. Валлон А. Психическое развитие ребенка. - М., 1967.

7. Кремянский В. Н. О развитии соотношения биологического и социального в человеке. — В кн.: Соотношение биологического и социального в человеке. М., 1975.

8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975.

9. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе. — М.-Пг., 1923.

ЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

В. РАДЖВИЛАС

Резюме

Значение термина „активность“, часто употребляемого для характеристики различных психических процессов и явлений, нуждается в более точном определении. Автор статьи считает, что эту проблему можно формулировать как проблему детерминации психического развития человека. В буржуазной психологии психоаналитическая теория З. Фрейда и бихевиоризм представляют собой два противоположных подхода к ее решению.

Советская психология решает эту проблему на основе материалистической— диалектической методологии. Новый свет на проблему человеческой активности проливает структурно-функциональный подход к развитию человеческой психики. Плодотворной в этом отношении представляется гипотеза советской исследовательницы Л. И. Божович, французского психолога А. Валлона, некоторых советских и зарубежных философов-марксистов, которые считают, что при рождении человек унаследует психологический механизм, который позволяет ему включиться в любую существующую социальную структуру.

PSYCHOLOGICAL APPROACH TO THE ACTIVITY OF MAN

V. RADŽVILAS

Summary

The term "activity" is often used to characterize various psychic processes and still needs closer definition. This problem may be formulated

as the problem of determinism of psychic development of man. A psychoanalytical theory of S. Freud and behaviourism represent two opposite approaches to its solution in bourgeois psychology.

Soviet psychology deals with this problem on the basis of materialistic-dialectical methodology. A structural-functional approach to the development of human psyche developed in works of some prominent Soviet psychologists throws a new light upon the problem of human activity. L. I. Bozhovich, French psychologist A. Wallon and some Soviet and foreign Marxist philosophers consider that man inherits a psychological mechanism which enables him to join any existing social structure.